

Tussen droom en daad:

De heropvoeding van de Belgische verminkte soldaten van de Grote Oorlog, 1914–1921

Pieter Verstraete & Marisa De Picker

11 november 1922. In navolging van andere geallieerde strijdmachten, zoals Groot-Brittannië en Frankrijk, wordt die dag ook de Belgische Onbekende Soldaat van de Eerste Wereldoorlog ten grave gedragen.¹ Op ceremoniële en symbolische wijze wordt de kist door acht Belgische oorlogsverminkten naar zijn laatste rustplaats gebracht: de Congreskolom te Brussel, waar nadien de eeuwige vlam zou worden ontstoken. De vier dragers van de kist aan de linkerkant misten hun rechterarm. Bij de vier dragers rechts was de linkerarm geamputeerd. Niet alleen de dragers van de kist van de Onbekende Soldaat waren oorlogsverminkten. Ook de soldaat waaraan daags voordien gevraagd was om de Onbekende Soldaat aan te wijzen was een oorlogsverminkte: Raymon Haesebrouck.² Haesebrouck was een Belgische oorlogsblinde die zich tijdens een bezoek van de koning aan de loopgraven bovenop Albert I zou hebben gegooid om deze te beschermen tegen plots geweervuur. Wat er ook van zij, op 10 november wees Haesebrouck met zijn witte stok één van de vijf tentoongestelde kisten in het station van Brugge aan als de kist die daags nadien met de trein naar Brussel zou worden gebracht.

Het feit dat de rol die Belgische oorlogsverminkten hebben gespeeld in de ceremoniële begrafenis van de Onbekende Soldaat quasi onbekend is in zowel de academische wereld als bij het brede publiek, is tekenend voor de specifieke positie die aan personen met een handicap in de bestaande Belgische geschiedschrijving wordt toegekend. Hoewel er natuurlijk uitzonderingen zijn die de regel bevestigen, lijken personen met een handicap niet echt een geliefd thema te zijn.³ Met deze bijdrage over de geschiedenis van Belgische oorlogsverminkten willen we aantonen dat de volgende vaak geciteerde uitspraak van de Amerikaanse historicus Douglas Baynton ook voor de Belgische geschiedenis opgaat: "Disability is everywhere in history, once you begin looking for it, but conspicuously absent in the histories we write".⁴ Net zoals alle andere geallieerde en centrale strijdmachten werd ook het Belgische leger al snel na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog geconfronteerd met de vraag wat te doen met de militairen die omwille van lichamelijke en/of psychische verwondingen niet

- 1 S. Claisse, *Du soldat inconnu aux monuments commémoratifs belges de la guerre 14-18* (Académie royale de Belgique, 2013).
- 2 Zie Stadsarchief Brugge [Schenking Raymond Haesebrouck] & Privé-archief Familie Van Eenoooghe.
- 3 Enkele uitzonderingen zijn: P. Devlieger, I. Grosvenor, F. Simon, G. Vanhove & B. Vanobbergen (2008). 'Visualising disability in the past.' *Paedagogica Historica* 44.6 (2008): 747-760 en J. Raemdonck & I. Scheiris, *Ongehoord Verleden. Dove frontvorming in België aan het begin van de 20ste eeuw.* (Gent 2007). Ook binnen de medische geschiedschrijving werd en wordt aandacht besteed aan personen met een handicap. Zie bv. J. Vandendriessche, 'Ophthalmia Crossing Borders. Belgian Army Doctors between the Military and Civilian Society, 1830-1860.' *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis. Journal of Belgian History* 46.2 (2016): 48-71. – Waar echter zeker nog nood aan is, zijn benaderingen die proberen om het perspectief van de personen met een handicap zelf te integreren in de analyse.
- 4 "Eens je er naar begint te zoeken lijkt handicap alomtegenwoordig te zijn in onze geschiedenis; maar in de bestaande historische verhalen is het thema verdacht afwezig" (Vertaling PV); C. Douglas, Baynton, 'Disability and the Justification of Inequality in American History' in *The New Disability History: American Perspectives*, eds. P. K. Longmore and L. Umansky, 33-57 (New York 2001) 52; Zie voor een introductie tot 'Disability history': C. Kudlick 'Disability history: Why we need another "other"', *The American Historical Review* 108 (2003) 763-793.

langer actief aan de strijd konden deelnemen.⁵ Wat diende men bijvoorbeeld aan te vangen met een soldaat die vóór het uitbreken van de oorlog bakker, tramchauffeur of landbouwer was, en die, ten gevolge van een ontplofte granaat, een ziekte of een kogelkwetsuur, zijn beide benen verloor?

In wat volgt zal worden ingezoomd op de pedagogische component van het geheel aan medisch, juridische en politieke maatregelen die werden genomen zowel tijdens als na de *Groote Oorlog* teneinde een antwoord te bieden op het 'probleem' van de Belgische oorlogsverminkten. Deze pedagogische component wordt beschreven als heropvoeding of heropleiding.⁶ In eerste instantie zal worden ingegaan op de initiatieven die werden ontplooid ten aanzien van de fysiek verminkte soldaten. In het tweede deel van dit artikel komt de heropvoeding van de oorlogsblinden aan bod.

Heropleiding, beroepsheroïentatie en prothesen

Al tijdens de eerste oorlogsmaanden werden de Belgische regering en de militaire overheden met het invalidenvraagstuk geconfronteerd. In november 1914 en juni 1915 werden er twee instituten voor heropleiding opgericht in het noorden van Frankrijk, namelijk in Ste-Adresse en Port-Villez les Vernon. Vele soldaten die verwond werden tijdens de Duitse opmars en de veldtocht van het Belgische leger konden er een nieuw toekomstperspectief vinden. Ze volgden er een vakheropleiding die werd aangevuld met algemene vormingslessen en medische gymnastiek.

Tijdens de bouw van de scholen in Port-Villez en Ste-Adresse werd er ook in bezet België een heropleidingsinstituut opgericht te Woluwe, op een boog-scheut van Brussel. Dit gebeurde op het initiatief van een nevenorganisatie van het Rode Kruis van België: het "Oeuvre Aide et Apprentissage aux Invalides de Guerre". Het kreeg hiervoor financiële steun van het "Comité National de Secours et d'Alimentation".⁷ In 1919 kwamen de gebouwen van het instituut in handen van de Staat, die de werking liet voortzetten door het *Nationaal Werk voor Oorlogsinvaliden*.⁸

In de Belgische politiek en dagbladpers heerste het idee dat het land bij de oorlogsinvaliden in het krijt stond voor hun bewezen diensten aan het front

De heropleidingsinitiatieven hadden twee grote doelstellingen. In de eerste plaats wilde men ervoor zorgen dat zoveel mogelijk invaliden ondanks hun fysieke beperkingen opnieuw aan het werk konden gaan tijdens of na de oorlog. Hun arbeidshandicaps werden beschouwd als een nationaal probleem dat doeltreffend moest worden aangepakt. In de Belgische politiek en dagbladpers heerste het idee dat het land bij de oorlogsinvaliden in het krijt stond voor hun bewezen diensten aan het front. In tweede instantie wilde men via heropleiding zoveel mogelijk invaliden inzetbaar maken voor de heropbouw van het verwoeste vaderland.⁹

5 Sinds de jaren '90 – en deels in respons tot de hierboven vermelde disability history trend – zijn er steeds meer historici die zich hebben gewijd aan de geschiedenis van de verminkte oorlogsveteranen. Het is onmogelijk om binnen het bestek van dit artikel een exhaustief overzicht te geven, maar volgende referenties bieden een goede introductie: J. Bourke, *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War* (Chicago, 1996); S. Biernoff, 'The Rhetoric of Disfigurement in First World War Britain', *Social History of Medicine* 24 (2011) 666-685; H. Perry, *Recycling the Disabled: Army, Medicine and Modernity in WWI Germany* (Oxford, 2014); J. Anderson en N. Pemberton, 'Walking alone: aiding the war and civilian blind in the inter-war period', *European Review of History—Revue européenne d'Histoire* 14 (2007) 459-479.

6 In dit artikel zullen de termen heropvoeding en heropleiding door elkaar worden gebruikt. Beiden verwijzen naar de initiatieven waarmee werd geprobeerd om de verminkte soldaat een nieuw beroep aan te leren. Omwille van het feit dat naast het puur professionele ook enorm veel nadruk werd gelegd op het belang van de pedagogische initiatieven vanuit moreel oogpunt – t.z. het opnieuw bijbrengen van specifieke waarden en normen – zal zowel gesproken worden in termen van 'opvoeding' en 'opleiding'.

7 [Anoniem], *L'oeuvre d'aide et apprentissage aux invalides de la guerre durant l'Occupation* (Bruxelles 1918).

8 Leefmilieu Brussel BIM Brussels Instituut voor Milieubeheer, 'Het Parmentierpark', *Infiches over de Groene Ruimten in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest*. 4 januari 2011. http://document.environnement.brussels/opac_css/elecfile/IF%20EV%20Parcs%20Parmentier-park%20NL (14 augustus 2017)

9 P. Verstraete en C. Van Everbroeck, *Verminkte Stilte* (Namen 2014) 46-47.

In wat volgt zal er aan de hand van concrete voorbeelden en foto's een beeld worden geschetst van de manier waarop soldaten werden heropgeleid in de scholen van Port-Villez, Ste-Adresse en Woluwe. Het onderstaande relaas is gebaseerd op publicaties van de scholen zelf, hun archieven en artikels uit de Belgische dagblad-, oorlogs- en invalidenpers. Voorbeelden van invalidenpers zijn de ledenbladen van het Nationaal Werk voor Oorlogsinvaliden, getiteld *De Belgische Verminkte en L'Invalide belge*. Deze tijdschriften geven een unieke inzicht in het leven van Belgische invaliden van de Eerste Wereldoorlog en zijn een uitstekende bron om zelf onderzoek over oorlogsinvaliden aan te vatten. De tijdschriften zijn raadpleegbaar in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis te Brussel. Van het heropleidingsinstituut in Port-Villez is het meeste drukwerk bewaard, waaronder een zeer uitgebreide studie van Leon De Paeuw uit 1917, getiteld "La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés et Estropiés".¹⁰ Daarom zal de school van Port-Villez in dit artikel uitgebreider worden besproken. Ook de studie van De Paeuw is een prachtige bron voor wie zich meer vertrouwd wil maken met de leefwereld van invaliden van de Grote Oorlog, meer bepaald in het heropleidingsinstituut van Port-Villez. Het werk schetst een zeer gedetailleerd beeld – met verschillende illustraties – van de dagelijkse werking van het instituut. Ook het archief van de school in Port-Villez is bewaard, al zijn er met de tijd zichtbaar veel documenten verloren gegaan. Het archief omvat een drietal dozen over de oprichting en werking van het instituut. Hierin is ook een beperkte hoeveelheid materiaal over de scholen van Ste-Adresse en Woluwe terug te vinden.¹¹

Op 21 augustus 1915 arriveerden de eerste heropleidingskandidaten in het station van Vernon, vlakbij Port-Villez. Hun verwondingen waren recent, want kort voordien vochten deze mannen nog aan het front. De Paeuw bekeek dit positief. Een te lang verblijf in een hospitaal of zorginstelling maakte invaliden minder gemotiveerd om te leren, 'car rien n'est plus funeste pour la mentalité et le caractère des hommes qu'un "dolce far niente" trop prolongé'.¹² De school was gebouwd in een oase van rust, op een respectabele afstand van het front. De Paeuw schreef dat de zenuwen van vele invaliden nog steeds strak gespannen stonden ten gevolge van de erbarmelijke levensomstandigheden in de loopgraven. In het licht van hun fysieke en morele heropvoeding moest men ervoor zorgen dat deze mannen niet al teveel geprikkeld werden.¹³

'Car rien n'est plus funeste pour la mentalité et le caractère des hommes qu'un "dolce far niente" trop prolongé'

Alle leerlingen van Port-Villez werden na aankomst aan een medisch, pedagogisch en arbeidsgerelateerd onderzoek onderworpen om hun voorgeschiedenis in kaart te brengen. Daarna moest elke invalide voor de "Commission orientation professionnelle" verschijnen, die de kandidaat-leerling aan een beroepsatelier toeweest. De Commissie hield zoveel mogelijk rekening met de wensen van de invalide zelf bij het nemen van haar beslissing, op voorwaarde dat diens voorstellen fysiek en economisch haalbaar waren.

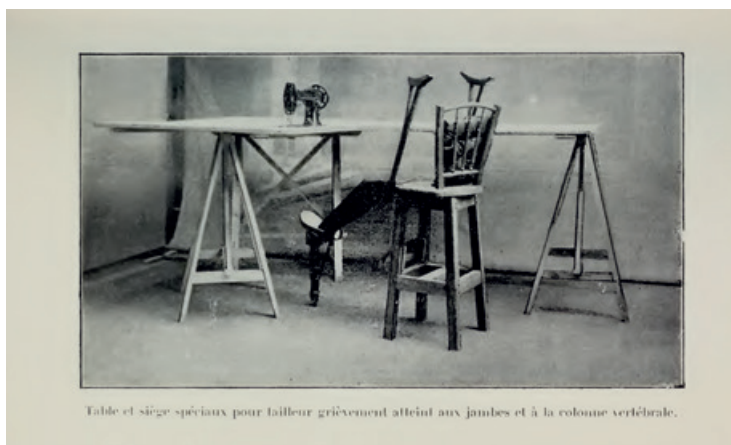
10 De Paeuw was in 1915 de kabinetschef van Minister van Oorlog Charles de Broqueville. De minister vertrouwde hem de organisatie van het project in Port-Villez toe.

11 De archieven van de heropleidingsinstituten maken deel uit van het Moskou-archief, dat wordt bewaard in het Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis. Dit archief werd bij de bevrijding van Berlijn door Russische troepen meegenomen naar Moskou. Pas recentelijk werd het aan België teruggeschonken door de Russische overheid. Momenteel tracht het museum deze archieven weer in te passen in de oorspronkelijke archiefstructuur.

12 "Want niets heeft meer funeste gevolgen voor de ingesteldheid en het gedrag van deze mannen dan een te lange "dolce far niente" periode" (Vertaling MDP). L. De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Grands Blessés de Guerre et l'Institut Militaire Belge de Rééducation Professionnelle de Port-Villez-lez-Vernon (Eure)* (Port-Villez 1916) 23.

13 De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 48-50; Verstraete en Van Everbroeck, *Verminkte Stilte*, 55.

Bijkomend handelde de Commissie steeds volgens drie sleutelprincipes, volgens dewelke ook in de instituten van Ste-Adresse en Woluwe werd geredeneerd. In de eerste plaats ging de Commissie na of een fysiek verminkte zijn oude beroep kon behouden, met behulp van arbeidsaanpassingen. Indien dit mogelijk was, werd hieraan de voorkeur gegeven. Om een gebrek aan kracht of motoriek te compenseren, werden er in Port-Villez toepassingen ontwikkeld om arbeidsprocessen gedeeltelijk te mechaniseren. De school ontving internationale lof voor haar naaimachinetafel met elektrische motor voor kleermakers met een verlamming aan het linkerbeen.¹⁴

Naaitafel voor verminkte kleermakers te Port-Villez. Dankzij deze speciale naaitafel kon een kleermaker met een verwonding aan het bekken en met een verlamd linkerbeen aan een naaimachine werken zonder zijn lichaam overmatig te vermoeien. Deze naaitafel liet een variabele werkpositie toe, deels zittend en deels hangend.¹⁵ Illustratie uit 'La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés et Estropiés' van Leon de Paeuw, 1917 (Universiteitsbibliotheek KU Leuven).

Wanneer arbeidsaanpassingen onvoldoende bleken, ging de Commissie in tweede instantie op zoek naar een beroepsalternatief. Vaak verkoos een invalide een beroepsactiviteit die inhoudelijk of handelingsmatig aansloot bij het werk dat hij vroeger verrichtte. De Paeuw gaf in zijn studie een voorbeeld uit de bouwsector. Verschillende invalide werfarbeiders schoolden zich in Port-Villez om tot architect of bouwkundige.¹⁶ Als derde en laatste regel stelde de Commissie dat een invalide in staat moest zijn om een aanvaardbaar inkomen te verdienen door zijn nieuwe beroep. Hierbij hield de Commissie rekening met de woonomgeving van de invalide, waar hij tijdens of na de oorlog opnieuw aan het werk zou moeten gaan. De Commissie was er zich van bewust dat er in de stad andere werkkrachten werden gevraagd dan op het platteland.¹⁷ Wanneer invaliden hun heropleiding hadden voltooid, konden ze rekenen op hulp van de instituten bij hun zoektocht naar een gepaste arbeidsplaats. Bijvoorbeeld bij een werkgever, maar ook thuiswerk kon een geschikte optie zijn, zeker voor invaliden die een ambacht hadden geleerd of zeer moeilijk te been waren. Door van thuis uit te werken kon een invalide vermoeiende werkverplaatsingen vermijden en indien nodig kon hij ook geholpen worden door zijn gezin bij zijn arbeidstaken.¹⁸

In Port-Villez konden invaliden kiezen uit 73 beroepen en verschillende administratieve specialisaties.¹⁹ Voor een universitaire opleiding zond het instituut verminkten naar Parijs, waar zij konden verblijven in het Belgische "Home Universitaire de Paris" dat met de steun van Minister van Oorlog Charles de Broqueville werd opgericht. In Woluwe en Ste-Adresse waren er respectievelijk

14 De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 105.

16 De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 114-116.

17 Idem, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 29-43.

18 Idem, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 223-245; Dépôt belge des convalescents, *Oeuvre des Invalides de la Guerre*, (Le Havre, s.d.) 10-23.

19 De leergangen voor administratieve beroepen werden tot februari 1916 georganiseerd in het "Institut d'instruction" in de gebouwen van Abbaye Blanche te Mortain. Vanaf oktober 1916 werd deze afdeling met de technische "l'École des métiers" in Port-Villez verenigd. Ze zou voortaan "l'École des auxiliaires du commerce, de l'industrie et de l'administration" heten.

een twintigtal en veertien vakopleidingen. Fysiek verminkten aan de onderste ledematen kozen vooral voor schoenmakerij, kleermakerij en mandenmakerij. Dit waren zittende beroepen die gemakkelijk van thuis uit uitgevoerd konden worden, zowel in de stad als op het platteland. Rechtstaand werken met een beenprothese was niet voor iedereen mogelijk. In 1916 schreef Leon De Paeuw dat 63 procent van alle beengeamputeerden in Port-Villez zich kon behelpen met een artificiële prothese of een houten been. Anderen ervoerden kunst-ledematen vaak als log of onaangenaam.²⁰

Voor geamputeerden aan de bovenste ledematen ontwikkelde de orthopedische werkplaats in Port-Villez functionele 'werkarmen' voor metaal- en houtbewerking en voor landbouwtoepassingen.²¹ Ook deze prothesen waren weinig geliefd. In plaats van een artificiële arm of hand werd er aan de stomp van geamputeerden een duur en complex werktuig vastgemaakt. Enkel dankzij een ijzeren wil en discipline kon een verminkte met deze werkarmen een aanvaardbaar arbeidsrendement bereiken, dat desalniettemin 25 tot 50 procent lager kon zijn dan dat van een arbeider zonder handicap. De Paeuw waarschuwde daarom dat kunst-ledematen niet mochten beschouwd worden als een ideaaloplossing:

Dans la plupart des cas, il sera infiniment préférable de rééduquer l'homme tel qu'il est avec ce qu'il lui reste de membres et de lui choisir une profession qu'il peut exercer sans trop de difficulté dans l'état où il se trouve.²²

Invaliden met een arbeidsprothese in een werkplaats voor paswerk (atelier d'ajustage) te Port-Villez. Illustratie uit 'La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés et Estropiés' van Leon de Paeuw, 1917 (Universiteitsbibliotheek Leuven).

Vele invaliden met een handicap aan de arm verkozen een beroep waarvoor weinig kracht of zwaar manueel werk vereist was. Een deel heroriënteerde naar de kunstsector. In Port-Villez en Woluwe volgden zij bijvoorbeeld een opleiding decoratief of artistiek schilderen. Na de oorlog, konden invaliden ook kosteloos terecht bij de gespecialiseerde Sint-Lucasscholen voor kunst en architectuur van Antwerpen, Gent of Brussel.²³ Anderen kozen voor een niet-technisch beroep in de publieke of bediendensector, zoals postbode of telegraaf en ze bereidden zich voor op vergelijkende selectie-examens van de overheid.

Naast een praktische vakheropleiding kregen invaliden dagelijks medische gymnastiek- en algemene vormingslessen, afgestemd op hun fysieke mogelijkheden en opleidingsniveau.²⁴ Men was ervan overtuigd dat een fitte en goed geschoolde verminkte meer kans zou maken op de arbeidsmarkt en zich

20 De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 147.

21 Delvaux en Stassen, 'La rééducation agricole à l'institut militaire belge des Invalides et Orphelins de la Guerre à Port-Villez (Armée belge)', *Revue interalliée pour l'étude des questions intéressant les mutilés de la guerre*, 4 (1918) 375-386.

22 "Meestal is het onmiskenbaar beter om een man herop te leiden zoals hij is, met de ledematen die hij nog heeft en om voor hem een beroep uit te kiezen dat hij zonder teveel moeilijkheden kan uitoefenen in de lichamelijke toestand waarin hij zich bevindt" (Vertaling MDP). De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 139-140.

23 [Anoniem], 'Stielaanleering', *De Belgische Verminkte*, 15 september 1919, 2.

24 Thiébaud, F., *La Rééducation Professionnelle des Invalides de la Guerre à l'Institut Militaire Belge de Port-Villez* (Port-Villez 1918) 84-85.

Na een amputatie aan de rechterhand leerde M. Charlier, een leerling te Woluwe in 1919, in enkele maanden tijd schrijven met de linkerhand. Zijn eerste schrijfpogingen waren houterig en moeilijk leesbaar, maar dankzij veel inspanning ontwikkelde hij na twee maanden al een vastere hand en een net handschrift.²⁵ Persfoto's uit het weekblad *l'Événement Illustré* van 29 november 1919 (Universiteitsbibliotheek Leuven).

sneller aan zijn nieuwe beroepssituatie zou aanpassen.²⁶ De algemene vorming bestond voornamelijk uit lessen taal- en rekenkunde. Voor invaliden met een handicap aan de rechterhand werden er ook speciale schrijflessen voorzien om links te leren schrijven. Dit was allesbehalve een sinecure.

Naast een praktische vakheropleiding kregen invaliden dagelijks medische gymnastiek- en algemene vormingslessen, afgestemd op hun fysieke mogelijkheden en opleidingsniveau

25 [Anoniem], 'Une question sociale d'après-guerre': la Rééducation des Mutilés', *l'Événement Illustré*, 214 (1919), 707.

26 De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 125-136.

Deze invalide, genaamd Martin en 27 jaar oud, was landbouwer voor de oorlog. Nadat hij een verwonding opliep aan zijn rechterarm, kwam hij in 1915 naar het heropleidingsinstituut in Woluwe, waar hij zich talentvol in het vak tekenkunst specialiseerde. Hij leerde tekenen met zijn linkerhand.²⁷ Persfoto uit het weekblad *l'Événement Illustré* van 22 maart 1919 (Universiteitsbibliotheek KU Leuven).

Vanaf 1919, enkele maanden na de Wapenstilstand, werd de sluiting van de instituten in het noorden van Frankrijk voorbereid. De invaliden die nog in de instituten verbleven, werden doorverwezen naar heropleidingsinstituten in België. Naast het instituut van Woluwe voor oorlogsinvaliden waren er in België nog twee andere heropleidingsscholen voor fysiek verminkten, die voor de oorlog waren opgericht. In deze twee scholen werden reeds verschillende jongemannen met een aangeboren handicap en slachtoffers van arbeidsongevallen heropgeleid.²⁸ Vervolgens werd bij wet het *Nationaal Werk voor Oorlogsinvaliden* opgericht op 11 oktober 1919. De overheid gaf aan deze organisatie de taak om invaliden te ondersteunen in hun zoektocht naar heropleidingsmogelijkheden en werk. Het N.W.O.I. werd ook verantwoordelijk voor de organisatie van heropleiding in de school van Woluwe.²⁹ De school bleef open tot eind 1924.³⁰ Hoeveel invaliden er in alle heropleidingsinstituten scholing hebben genoten, is niet geweten. Na de oorlog richtte het N.W.O.I. een 'Commissie voor Heropleiding' op, die onder andere de individuele resultaten van alle heropleidingsinitiatieven zou bestuderen.³¹ Wellicht zijn er aantallen terug te vinden in het studiemateriaal van deze commissie, maar het is tot nog toe onzeker of er documentatie bewaard gebleven is. Wel beschikken we over enkele losse cijfers die in de publicaties en het archiefmateriaal van de instituten terug te vinden zijn. Dit cijfermateriaal geeft inzicht in de grootteorde van het aantal invaliden dat tezamen in de scholen aanwezig was. We weten bijvoorbeeld dat er in Ste-Adresse en in Port-Villez in 1916 respectievelijk ongeveer 700 en 1500 invaliden verbleven.³² In Woluwe werden er tijdens de oorlog jaarlijks gemiddeld 148 verminkten heropgeleid.³³

27 Liebrecht, Henri, 'Une visite à l'Oeuvre de «l'Aide et Apprentissage aux Invalides de Guerre», *l'Événement Illustré*, 178 (1919), 107-110.

28 Deze twee scholen heetten: l'Ecole provinciale d'Apprentissage et Ateliers pour Estropiés et Accidentés du Travail te Charleroi (*1908) en l'Institut provincial pour Estropiés du Brabant à Bruxelles (*1914).

29 'L'oeuvre Nationale des Invalides de la Guerre', *L'Invalide Belge*, 1 juni 1920, 1; Oeuvre nationale des invalides de la Guerre, 25 années d'activité 1919-1945 (Luik, s.d.).

30 'N.W.O.I. Algemeene Vergadering', *De Belgische Verminkte*, 1 februari 1926, 3.

31 'L'oeuvre Nationale des Invalides de la Guerre', *L'Invalide Belge*, 1 juni 1920, 1.

32 De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Soldats Mutilés*, 197; De Paeuw, *La Rééducation Professionnelle des Grands Blessés de Guerre*, 16.

33 Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis, Moskou Archief Doos 1814 185-14-4441, Archiefstuk n°7-9.

In de ledenbladen *De Belgische Verminkte* en *L'Invalide belge* van het N.W.O.I. werd er met een dubbel gevoel gekeken naar het belang van heropleiding. Enerzijds beaamde het N.W.O.I. dat de instituten prima werk hadden geleverd en het pleitte sterk voor de oprichting van nieuwe heropleidingsinitiatieven. Anderzijds wilde het N.W.O.I. de overheid eraan herinneren dat heropleiding slechts een gedeeltelijke oplossing kon bieden voor het invalidenvraagstuk. Het N.W.O.I. ijverde ook voor bijkomende maatregelen, zoals hogere oorlogspensioenen, gratis openbaar vervoer en een wet die oorlogsinvaliden voorrang zou geven bij aanwervingsprocedures van de overheid. Zeer veel invaliden hadden immers moeite om de eindjes aan elkaar te knopen. Ook hadden niet alle verminkten baat bij een beroepsheropleiding, zoals invaliden met zware neurologische aandoeningen. Dokter Stassen van Port-Villez omschreef deze laatste groep als 'wrakken', omdat ze niet konden werken en hun familie tot last zouden zijn. Velen van hen hadden een schedelboring ondergaan en ervoeren oncontroleerbare spierspasmen, verlamingsverschijnselen of incontinentieproblemen.³⁴ Voor hen zou heropleiding altijd een toekomstdroom blijven.

34 Stassen, 'Ontwerp voor inrichting in België van een Nationalen Dienst voor Verminkten en gebrekkelijken van den oorlog', *De Belgische Verminkte*, 10 mei 1919, 2.

Het N.W.O.I. ijverde ook voor bijkomende maatregelen, zoals hogere oorlogspensioenen, gratis openbaar vervoer en een wet die oorlogsinvaliden voorrang zou geven bij aanwervingsprocedures van de overheid

Blindheid en het ideaal van onafhankelijkheid

Net zoals dat het geval was bij de fysiek verminkten, lag de nadruk in het rehabilitatiediscours ten aanzien van de Belgische oorlogsblinden op het opnieuw economisch productief maken van de invalide soldaat. Het is niet makkelijk om de manier waarop over heropvoeding werd gesproken te reconstrueren. Nog moeilijker is het achterhalen van hoe de verminkte soldaten de heropleiding zelf ervaren hebben. De bronnen waar men gebruik kan van maken zijn erg verspreid bewaard en vertonen enorm veel lacunes. De geïnteresseerde onderzoeker kan gebruik maken van de dossiers rond het oorlogsblindeninstituut die bewaard worden in de Koninklijke Archieven (Secretariaat Koningin Elizabeth) te Brussel. Verder kan informatie worden gevonden in de blindentijdschriftjes die tijdens het Interbellum werden gepubliceerd zoals bijvoorbeeld *Vers la Lumière*, *l'Alexandre Rodenbach*, *het Roomsche Licht*. Tot slot, hoewel dit allerminst een voor de hand liggende optie is, kan men op zoek gaan naar nog levende kinderen/kleinkinderen van verminkte soldaten om op basis van hun herinneringen zich een beeld te vormen van het leven van de verminkte soldaten.

In 1932 beweerde Léopold Mélis – Inspecteur-Generaal voor de Gezondheidszorg van het Belgische Leger tijdens de *Groote Oorlog* – dat er 47 Belgische oorlogsblinden zouden zijn. We kunnen echter met relatief grote zekerheid zeggen dat het Belgische leger na het beëindigen van de vijandigheden 88

militaire oorlogsblinden telde.³⁵ Net zoals dat voor andere landen ook het geval was, kende deze categorie van oorlogsslachtoffers een enorme bekendheid en figureerde ze willens nillens in een uitgebreide iconografie die zowel tijdens als na de oorlog werd ingezet om financiële middelen in te zamelen om "hun lot te verbeteren". Een mooie illustratie hiervan kan men vinden bij de kunstmap die Samuel De Vriendt uitbracht in 1919 ten voordele van de oorlogsblinden. In de toelichting bij de reproducties van de tekeningen van oorlogsblinden die De Vriendt maakte, worden zowel de ernst van hun verminking als de kansen die heropvoeding bieden, benadrukt:

Met den wensch de gedachtenis te bestendigen aan hen, die in de wereldstrijd het licht hunner klare oogen voor 't heil van 't Vaderland opgeofferd hebben, zenden we dit kunstalbum de wereld in. Dat het verkonde aan het Volk hoe zwaar de Oorlogsblinden in hun bestaan verminkt zijn; maar ook hoe, dan aan doelmatige heropleiding onder de moederlijke bescherming van Hare Majesteit de Koningin ondernomen, ze terug gevormd worden tot werkzame burgers, bekwaam om nog in breede mate van levensvreugde te genieten.³⁶

Bovenstaand citaat toont hoe tijdens van de Eerste Wereldoorlog blinden nog steeds aanzien werden als individuen die het in tegenstelling tot zienden moeilijk hadden om gelukkig te zijn. Dit was een wijd verspreide opvatting en één waarvan de oprichters van de eerste blindeninstituten in België reeds handig gebruik hadden gemaakt om het belang van hun onderwijsinstituten te legitimeren.³⁷ Tijdens de negentiende eeuw werd blindheid inderdaad gezien als één van de ergste handicaps die je kon overkomen. Het betekende dat in een samenleving waarin steeds meer nadruk werd gelegd op het visuele, blinde mensen onherroepelijk uit de boot vielen. Het enorme offer dat de oorlogsblinden hadden gemaakt voor de uiteindelijke overwinning op de Duitse bezetter, maakte van hen dan ook de meest uitgesproken helden van het vaderland.

De oorlogsblinden mochten dan wel worden gezien als helden, het waren kwetsbare helden die zonder professionele zorg en heropvoeding een kammervol leven tegemoet gingen

De oorlogsblinden mochten dan wel worden gezien als helden, het waren kwetsbare helden die zonder professionele zorg en heropvoeding een kammervol leven tegemoet gingen. Van bij de aanvang van de *Groote Oorlog* werden dan ook specifieke maatregelen genomen. In eerste instantie werden de Belgische oorlogsblinden naar het hospice Saint-Victor te Amiens gestuurd. Pas in tweede instantie werden ze net zoals de meeste andere fysieke oorlogsverminkten te Port-Villez opgevangen. In officiële verklaringen over de transfer van de Belgische oorlogsblinden luidde het dat de situatie in Amiens te gevaarlijk was geworden door de sterk oprukkende Duitse troepen.³⁸ Uit een document

35 In de Archieven van het Koninklijk Paleis wordt een lijst bewaard die werd opgesteld de 1ste april 1938 en waarin alle toendertijd gekende oorlogsblinden met naam worden genoemd: Liste des aveugles de guerre (Liste au 1er avril 1928)//AE806//Archives Palais Royales. Deze lijst omvat enkel de militaire oorlogsblinden. Ongetwijfeld waren er ook burgers die ten gevolge van de oorlog blind zijn geworden. Voorlopig hebben we hierover echter nog geen informatie gevonden.

36 S. De Vriendt *Croquis, schetsen, scetches*. Boitsfort: Institut des Aveugles de Guerre (1919).

37 De geschiedenis van de omgang met blinden in België moet nog worden geschreven. Een van de auteurs die herhaaldelijk streed tegen bestaande vooroordelen ten aanzien van blinden was de blinde Senator Alexander Rodenbach; Voor een introductie tot de geschiedenis van blindheid in Frankrijk zie W. Zina, *Vivre sans voir: les aveugles dans la société française, du Moyen Age au siècle de Louis Braille* (Paris 2003).

38 'Bij onze blinden soldaten', *De Belgische Verminkte*, 15 mei 1918, 3.

Schets 8 uit Samuel De Vriendt's Schetsen: La toute petite amie/Het vriendinnetje/Making friends (Privé-collectie Pieter Verstraete).

bewaard in het Koninklijk Legermuseum kan echter ook worden afgeleid dat de oorlogsblinden niet echt geneigd waren om zich te laten heropvoeden en er zich overgaven aan neerslachtigheid.³⁹

Over de heropvoeding van oorlogsblinden tijdens de oorlogsjaren is er niet veel informatie terug te vinden. In tegenstelling tot de fysiek verminkten werden de oorlogsblinden na de terugkeer naar het vaderland centraal opgevangen, met name in het oorlogsblindeninstituut te Bosvoorde dat onder bescherming stond van koningin Elizabeth en werd geleid door kapitein Delvaux. De oprichting van het instituut kan opnieuw worden gekoppeld aan de heersende idee dat het heropvoeden van blinden geen zoden aan de dijk bracht. In de koninklijke archieven zijn documenten terug te vinden waaruit blijkt dat de minister van economische zaken het voldoende achtte om de oorlogsblinden van wat afleiding te voorzien.⁴⁰ Hing het van hem af, dan zouden de blinden enkel worden afgeleid door dames die hen voorlazen en wat muziek zouden spelen. Koningin Elizabeth – mogelijk beïnvloed door de ervaringen van haar vader die oftalmoloog was – hield er een totaal andere opvatting op na. Zij ijverde voor de oprichting van een centraal heropvoedingsinstituut waar de blinde soldaten opnieuw een beroep zouden leren, zich zelfstandig zouden leren voortbewegen, in staat zouden worden gesteld om brailleschrift te lezen etc.

39 P. Verstraete, 'Disability, Rehabilitation and the Great War: Making Space for Silence in the History of Education', *Educational Research: The Importance and Effects of Institutional Spaces*. 2013, 107.

40 Brief van de Secretaris van de koningin aan mijnheer Velge – Kabinetschef van het Ministerie van Economische Zaken (Minister Jaspar)/ Archieven Secretariaat Elizabeth n°134/ Koninklijke Archieven/ Brussel.

Over de concrete werking van het instituut geven de bronnen weinig prijs. Het instituut bestond van 1919 tot de zomer van 1921 en functioneerde mede dankzij royale schenkingen uit het buitenland. Op één van de foto's van het blindeninstituut is de zogenoemde Kesslerzaal afgebeeld. Deze fungeerde als centraal klaslokaal voor de oorlogsblinden en verwijst naar de rijke Amerikaanse industrieel Georges Kessler die via het door hem opgerichte "Permanent Blind Relief War Fund" het oorlogsblindeninstituut een substantiële subsidie had verleend.

Oorlogsblinden werden opgeleid in traditionele beroepen als mandenvlechten, borstels maken, sigaretten draaien, machinaal breien, kippenkweken en pianostemmen

Uit een bundel postkaarten die werd uitgegeven om het instituut financieel te ondersteunen, kan worden afgeleid dat de oorlogsblinden werden opgeleid in traditionele beroepen als mandenvlechten, borstels maken, sigaretten draaien, machinaal breien, kippenkweken en pianostemmen. Bovendien werd er van de oorlogsblinden de bereidwilligheid verwacht zich te laten heropvoeden. Uit de enkele persoonlijke dossiers van oorlogsblinden die worden bewaard in de archieven van het Koninklijk Paleis blijkt dat dit niet altijd het geval was. Niet alle 88 Belgische oorlogsblinden konden dus succesvol heropgevoed worden. Voor sommige oorlogsblinden zoals Isidore Van Vlasselaere was het niet evident om de huiselijke kring te verlaten en zich gedurende een bepaalde tijd in het Brusselse te laten heropvoeden:

Van Vlasselaere, courageux et d'un bon moral, paraît heureux à son foyer, et s'occupe avec l'intérêt et par distraction aux études de son fils. Il serait très heureux de se rééduquer, mais hésite à quitter sa femme et son enfant. Si les circonstances s'y prêtent, viendra volontiers à l'institut de Boitsfort.⁴¹

Voor andere oorlogsblinden, en in het bijzonder de oorlogsblinden die nog additionele psychische en fysieke problemen hadden, was het eenvoudigweg niet mogelijk om een ander beroep aan te leren. Zo kan men in het dossier van de oorlogsblinde Julien Dhondt lezen:

Sa vie qui est celle d'un emmuré, est extrêmement pénible: tant au point de vue moral que physiquement; il jouit de toute son intelligence, entend tout mais ne sait plus communiquer par aucun moyen avec le monde extérieur: ni par la parole, ni par l'écriture, il ne sait exprimer un désir, ni faire connaître ses besoins naturels. Dhont étant toujours en grande appétit, a besoin de sur-alimentation, l'ordinaire de la cuisine lui est insuffisant.⁴²

De droom van heropvoeding ging dus duidelijk niet voor iedereen op. Maar zelfs voor de oorlogsblinden die in het oorlogsblindeninstituut verbleven, was het niet zeker dat ze na hun ontslag uit het instituut het ideaal van een zelfstandig werkend en onafhankelijk individu in de praktijk konden omzetten.

Eén van de bronnen die hier meer duidelijkheid over kan verschaffen zijn de interviews met kinderen en kleinkinderen van verminkte soldaten van de

41 "Van Vlasselaere, moedig en van goed moraal, lijkt gelukkig in zijn huis en houdt zich met belangstelling en plezier bezig met de studies van zijn zoon. Hij zou heel blij zijn om zich te laten heropleiden, maar aarzelt om zijn vrouw en kind achter te laten. Als de omstandigheden het toelaten, zal hij vrijwillig naar het instituut te Boitsfort komen" (Vertaling PV). Persoonlijk dossier Isidore Van Vlasselaere/ Archieven van Koningin Elisabeth n° AE 806/ Koninklijke archieven/ Brussel.

42 "Zijn leven is dat van een geïsoleerde man: extreem moeilijk – zowel vanuit moreel als vanuit fysiek oogpunt. Hij beschikt nog steeds over zijn redeneervermogen, hoort alles, maar kan op geen enkele manier meer communiceren met de buitenwereld: noch door te spreken, noch door te schrijven kan hij zijn verlangens uitdrukken of zijn natuurlijke behoeftes bekend maken. Dhondt heeft steeds een grote eetlust en moet steeds gevoed worden. Een gewone hoeveelheid eten is onvoldoende voor hem" (Vertaling PV). Persoonlijk dossier Julien Dhondt/ Archieven van Koningin Elisabeth n° AE 806/ Koninklijke archieven/ Brussel.

Groote Oorlog.⁴³ Uit het interview met de kleinkinderen van oorlogsblinde Désiré Stas kan bijvoorbeeld duidelijk worden afgeleid dat hij er alles aan deed om niet als oorlogsblinde te worden herkend.⁴⁴ Hoewel hij een witte stok had, aldus twee van zijn kleinzonen, heeft men hem deze nooit in het publiek zien gebruiken. En het nichtje van Maurice Haesebrouck – de oorlogsblinde die de onbekende soldaat aanduidde – herinnerde zich nog levendig dat Haesebrouck nooit zijn huis buiten kwam zonder begeleider, hoewel haar oom had geleerd zonder de hulp van een derde naar het nabijgelegen café te stappen.⁴⁵

De beeldvorming van de heropvoeding van oorlogsblinde soldaten – net zoals van oorlogsverminkten in het algemeen – moet dus duidelijk in perspectief worden gesteld. Foto's zoals deze in de bundel *Une promenade dans l'institut*, waarop men oorlogsblinden opnieuw zelfstandig ziet leren wandelen, zullen dan ook eerder uitdrukking hebben gegeven aan de droom van rehabilitatie dan dat ze de werkelijkheid van de blinden in de tussenoorlogse periode voorspelden.

Blinden verlaten de leszaal (Privé-collectie Pieter Verstraete).

43 In totaal werden 15 interviews afgenomen met kinderen of kleinkinderen van Belgische oorlogsverminkten van de Groote Oorlog en dat tussen 27 februari 2012 en 8 april 2015.

44 Interview met de familie Stas op 27 februari 2012.

45 Interview met Maria De Blaere en Martine Van Daele op 23 mei 2015

Besluit

Quasi onmiddellijk na het uitbreken van de *Groote Oorlog* in augustus 1914 werden de Belgische soldaten die door het oorlogsgedruis fysiek, mentaal of sensorieel verminkt waren als dringend op te lossen probleem omschreven. De oplossing om deze invalide soldaten terug economisch productief en onafhankelijk te maken, bestond er ten dele in om hen herop te leiden. Deze heropleiding bestond voornamelijk uit het heroriënteren van de soldaten naar een beroep dat in lijn lag met hun resterende fysieke capaciteiten, dan wel het voorzien van prothesen zodat de invalide soldaten hun oude beroep opnieuw konden uitoefenen.

Ondanks het beperkte en fragmentaire bronnenmateriaal kan worden gesteld dat het idee van onafhankelijkheid en arbeidsproductiviteit in vele gevallen niet kon worden bereikt. Het vinden van werk en een aangepast beroep waren voor arbeiders met een fysieke en/of sensorieële handicap een proces van geven en nemen; een evenwichtsoefening tussen eigen wensen en fysieke mogelijkheden enerzijds en de verwachtingen van de samenleving/overheid, artsen en hun familie anderzijds. De analyse van het tijdschrift *De Belgische Verminkte*, de informatie die werd gevonden in de koninklijke archieven alsook de interviews die werden uitgevoerd met kinderen en kleinkinderen van Belgische oorlogsinvaliden wijzen allen op het feit dat er in vele gevallen een enorme kloof te vinden was tussen het rehabilitatiediscours en de heropvoedingsrealiteit. Hoewel zeker ook niet kan worden gezegd dat het leven voor alle invalide soldaten kommer en kwel was, is er nood aan verder onderzoek dat op een genuanceerde manier de concrete heropvoedings- en levenservaringen van de Belgische oorlogsverminkten voor wat betreft de naoorlogse periode in

kaart kan brengen. Voor wie zelf aan de slag wil gaan, vormen volgende bronnen en archieven zeker en vast een goede start: lokale (gedigitaliseerde) kranten, stads- en gemeentearchieven, verhalen van kinderen/kleinkinderen van verminkte soldaten, Archieven van het Koninklijk Museum van het Leger en Militaire Geschiedenis, Archieven van het Koninklijk Paleis en het Documentatiecentrum van het In Flanders Fields Museum.

Beredeneerde bibliografie

Wie zelf aan de slag wil om een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van de Belgische verminkte soldaten die doet er goed aan in eerste instantie een aantal van de beschikbare internationale studies te lezen. In het bijzonder denken we hierbij aan *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War* van Joanna Bourke, *Recycling the disabled* van Perry Heather en David Gerber's *Finding disabled veterans in history*. Dit laatste boek beperkt zich niet enkel tot de verminkte soldaten van de Eerste Wereldoorlog. Er zijn daarnaast ook studies die zich hebben toegespitst op bepaalde categorieën van oorlogsverminkten. Het meest gekend is wellicht het werk van Sophie Delaporte waarin ze het lot van de gezichtsverminkten bestudeert: *Gueules cassées: les blessés de la face de la Grande Guerre*. Wie eerder interesse heeft in de geschiedenis van de oorlogsblinden kan in eerste instatie terecht bij Julie Anderson en Neil Pemberton die het boeiende stuk "Walking alone: Aiding the war and civilian blind in the Inter-War period" publiceerden in het tijdschrift *European Review of History* (2007). Iedereen die zich waagt aan een geschiedenis van personen met een handicap – en hieronder rekenen we de verminkte soldaten – zou de inleiding moeten gelezen hebben die Paul Longmore en Lauri Umansky schreven in hun boek *New Disability History: American perspectives*. Hier vind men een toegankelijke introductie op de verschillende theoretische perspectieven die men kan aannemen bij het schrijven van een geschiedenis van handicap. Naast de internationale studies zijn er natuurlijk ook nog een aantal werken die de geïnteresseerde onderzoeker een goede basis kunnen aanreiken om de geschiedenis van de Belgische verminkte soldaten te beschrijven. Als achtergrondliteratuur is het baanbrekende boek van Sophie de Schaepdrijver *De Grootte Oorlog: Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog* onontbeerlijk. Een aanzet tot de geschiedenis van de fysiek en psychisch verminkte Belgische soldaten kan men vinden in het boek *Verminkte stilte: Belgische invalide soldaten van de Grootte Oorlog* van Pieter Verstraete en Christine Van Everbroeck. Ook in het driedelige artikel "De Belgische militaire revalidatie- en readaptatie-instellingen tijdens de Eerste Wereldoorlog" van Karel Hughebaert dat in 1981 in het *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis* verscheen kan men informatie terugvinden. Voor de wettelijke omkadering en een aanzet tot de geschiedenis van de verenigingen van verminkte soldaten kan men dan weer terecht bij Stefan de Bocks licentiaatsverhandeling *Erkenning voor "onze helden van den Ijzer". Oud-Strijders van de Eerste Wereldoorlog en de Belgische Maatschappij, 1918-1923*. Tot slot geven we nog een drietal suggesties met betrekking tot concreet bronnenmateriaal. Een eerste bron van onschatbare waarde is het krantje dat de Nationale Vereniging van Verminkte Soldaten uitgaf: *Le Mutilé Belge/De Belgische verminkte*. Dit krantje werd vanaf 1917 uitgegeven en kan worden teruggevonden in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek. Voor wie interesse zou hebben in de wijze waarop de verminkte soldaten filmisch in beeld werden gebracht, die kan terecht op de website <http://www.europeanfilmgateway.eu/nl> waar men het filmpje *La rééducation de nos grands blessés* kan bekijken. Tot slot bewaart het *In Flanders Fields Museum* een fotoboek en dagboek van de Belgische Verminkte soldaat Jules Smet.

Biografie

Pieter Verstraete is als docent historische pedagogiek werkzaam aan het onderzoekscentrum historische pedagogiek van de KU Leuven. Hij focust zich in zijn onderzoek op de geschiedenis van pedagogische initiatieven voor personen met een handicap alsook op de rol van stilte en geluid in de geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Enkele van zijn boekpublicaties zijn *Iran: De kunst van het ontwijken* (Acco), *The imperfect historian: Disability histories in Europe* (Peter Lang), *Stilte: Essays over cultuur, macht en verandering* (ASP), *In the shadows of disability* (Barbara Budrich Publishers) & *Afterschool* (Leuven University Press). Voor zijn onderzoek werd hem de DHA Best Book Publication en de BNVGOO Mauritz de Vroede Prijs toegekend.

Marisa De Picker is sinds 2016 werkzaam als onderzoeksassistente aan het Centrum voor Historische Pedagogiek van de KU Leuven. Zij werkt aan een doctoraatsonderzoek waarin de complexe verhoudingen tussen pedagogische initiatieven voor personen met een fysieke handicap en arbeidsparticipatie vanuit historisch perspectief worden bestudeerd.